

III.

A történelem segédtudományai.

A)

Földrajz.

1. Magyar nyelven.

A földirat ezen korban kevés műben volt önállón tárgyalva. Ugyszólván a történet alárendeltje-, szolgáljaként tűnik fel, s több történeti műben földrajzi részre is akadunk, míg különállóan — főkép Magyarország földrajzát — alig találjuk.

Hazánk egész földleírását Baranyi László¹⁾ adta ki „Magyarország leírása“ című könyvében (Halle 1759), és Losonczi István nagy-kőrösi tanár híres „Hármas kis tükör“-ében (Pozsony 1771), melyet hosszú ideig használtak hazánknak majdnem minden felekezeti népiskolájában, s azért meg kellett említenünk, noha tudományos munkának épen nem mondható. — Dobai István²⁾ „Tisztesség

¹⁾ Horányi Nova Memoria I. 285. Sándor. M. Könyvesház 105. Katona Hist. Crit. XXXIX. 936.

²⁾ Bod. M. Athénás 71. Horányi Memoria Hung. I. 523. Benkő. Transsylv. II. 473. Sándor. M. Könyvesház. 92. Siebenb. Quart. VI. 1796. 246. Katona Hist. Crit. XXXVIII. 857.

oszlopa“ (Szeben 1739) cím alatt Hunyadvármegye falvait írta le. Ebből állt hazai földrajzunk.

Az általános földirat megalapítója nálunk az említett Baranyi László, ki Halleban 1749-ben adta ki a „Gyeographiai tudománynak első kezdeté“-t. — Vécsei P. István¹⁾ írt egy „Magyar geographiát“ (Bécs 1755), melyet később Zanati József²⁾ jegyzetekkel bővítve újra kiadott. (Nagy-Károly 1757). A mennyiségtani és természetani földrajz rövid, nem teljes tárgyalása után áttér az egyes államokra, melyeknek földrajzi leírásán kívül címeréről, pénzeiről és történetéről is szól. — Gyalakúti gr. Lázár János³⁾, az erdélyi rendek elnöke, jeles szónok és tudós, szintén adott ki egy földrajzi könyvet magyar nyelven: „Röviden egybefoglalt gyermekek geographiája“ címmel, (Szeben 1750), mely fordítása Lenglet du Fresnoy apát művének, s kérdések- és feleletekben van írva. — De legjelesebb mindnyájuk között Bertalanfi Pál⁴⁾ jezsuitának földrajza: „Világnak két rendbéli rövid isméréte. Először a mint az istentől teremtettet; másodszer a mint az istennek és természetnek vezérléséből az emberektől különb-külömbféle részekre stb. osztatott“ (Nagy-sombat 1757). Tárgyalja mennyiségtani, természetani, sőt már a statistikai földrajzot is. Első részé-

¹⁾ Sándor. M. Könyvesház III.

²⁾ Ugyanott 114.

³⁾ Benkő Transsylv. II. 486. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VI. 1859. 30.)

⁴⁾ Bod. M. Athénás 36. Horányi Memoria Hung. I. 284.

ben a világegyetem, az égi testek és forgásuk, az aether, a nap- és más fogyatkozások, a föld alakja, a régieknek erről való vélekedése, a föld helye, nagysága, a levegő, szél, harmat, köd, felhők, eső, villám, dörgés, szivárvány, tűz, víz, tenger, folyók, források, tavak, szigetek és félszigetek, hegyek, barlangok, erdők és puszták; ásványok, növények, állatok, s végre az ember vannak tárgyalva. A többi négy rész Európa, Ázsia, Afrika és Amerika államait ismerteti egyenként, megemlítve mindenkinek történetét is, legalább főbb vonásaiban. Sok új dolgot tartalmaz, de nem követ pontos rendet, s tulságos purismusa is megrovást érdemel, mert miatta sokszor érthetlenné válik.

2. *Latin nyelven.*

Hazánkna k latin nyelvű földrajzirói közt az első hely kétség kívül a nagy polyhistort, B él¹⁾ Mátyást²⁾ illeti meg, kinek műveit a korabeli hazai és külföldi tudósok egyaránt magasztalták. B él 1684-ben Ocsován, Zólyommegyében született.

¹⁾ Századunkban más néven sehol sem említik. A mult században azonban Jever János („Verzeichniss allerhand pietistischer Intriguen und Unordnungen in Litthauen“ etc. 1729.) és utána Klein (Nachrichten II. 38.) azt állították, hogy B él Mátyás valódi neve Funtik volt.

²⁾ Bod. M. Athénás 34. Horányi Memoria Hung. I. 167. III. 651, 672. Wallaszky Consp. Reip. Litt. 433. K atona Hist. Crit. XXXIX 938. Ribini Memoriabilia II. 352, 355, 358, 373. Brucker Bildersaal. Dec. V. 3. Zeitschr. von u. für Ung. 1802. II. 209. Fessler Gesch. X. 409, 412. M. Tud. Értekez ő 1862. II. 253. Vasárn. Ujság 1865. 121.

Losoncon kezdte tanulmányait, melyeket szülei elvesztése után Kálnón, Alsó-Sztrégován, majd Besztercebányán folytatott. Innen a pozsonyi főiskolába ment, majd a magyar nyelv kedvéért Veszprémbe. 1704-ben a hallei egyetem hallgatóinak sorába lépett, hol maga iránt figyelmet keltvén, a hallei árvaház tanítója lett. Tanulmányai bevégeztével egyszerre kapott meghívást Ostfrieslandba és Besztercebányára; az utóbbit fogadta el, és Besztercebányán lett segéd-, később rendes lelkész és iskolaigazgató. Kellemetlenségek merülvén fel, 1714-ben hasonló minőségben Pozsonyba ment át, s ott halt meg 1749-ben. Történeti munkáit már megemlítettük, a nyelvészetiekkel alább fogunk foglalkozni. Ide legjelentékenyebb műve tartozik, s ez a „*Notitia Hungariae novae historico-geographica, divisa in partes quatuor, quarum prima Hungariam Cisdanubianam, altera Transdanubianam, tertia Cistibiscanam, quarta Transtibiscanam, universim 48 comitatibus designatam expromit.*“ (Bécs 1735—1742.) Nyomtatásban csak a dunán-inneni rész (4 kötet), s a dunán-túlából Mosonymegye (egy kötet) jelent meg, noha az egész munka sajtókészen volt, mint Bél a negyedik kötet előszavában mondja: „... Isten kegyelméből az egész munkát elvégeztem, úgy hogy a mi hátra van, azonnal sajtó alá adhatnám és kinyomtathatnám, ha az idők a muzsáknak kedvezőbbek, és az emberek igazság- és jogszeretőbbek volnának.“ Az első négy kötet Pozsony-, Turóc-, Zólyom-, Liptó-, Pest-Pilis-Solt-, Nógrád-, Bars-, Nyitra- és Hontmegyét foglalja magában. Az ötödik kötetnek eleje, melynél a

munka nyomtatása félbeszakadt, mint fennebb említők, Mosonymegyét tartalmazza. A hátralevő kéziratot Bél örököseitől megvette Batthyányi József gr., akkor kalocsai, később esztergami érsek és primás, de midőn a Dunán Pozsonyból Kassára szállították, a kézirat egy része annyira elázott, hogy Bereg-, Krassó-, Torontál és Komárommege leírása nagyobb részét olvashatatlaná lett, s így a nagybecsű munka megcsönkült. — Nem hagyhatjuk itt említetlenül Benczúr József ¹⁾ pozsonyi tanár földrajzi munkáját: „Compendium Hungariae geographicum, ad exemplar Notitiae Hungariae naveae historico-geographicae Matthiae Bel“ (Pozsony 1753), mely az előbbinek rövid kivonata. — Bél után legjelesebb írónk a földrajzi szakban Timon Sámuel, kinek „Imago novae Hungariae“ (Kassa 1734) című jelentékeny munkája tartozik ide. Ebben szól hazánkról általánosan, azután a megyékről, a Verbőczy említette négy megyéről, a Száván túli területről, a macsói, bosnai és szörényi bánságról, Torontál- és Bodrogmegyéről, a szent István alapította püspökségekről, Magyarország főhivatalairól; Erdélyről, a Székelyföldről, Erdély fejedelmeiről; Gallícia-, Lodoméria-, Moldva- és Oláhországról, Illyricumról, Bosniáról, s közöl Erdélyre, Oláh-, Szerbországra és Moldvára vonatkozó történeti adatokat. — Turóczy László „Ungaria suis cum regibus compendio data“ című munkájában, melyet már meg-

¹⁾ Horányi Memoria Hung. I. 276. III. 696. Fessler Gesch. X. 412, 447.

említettünk, igen terjedelmesen tárgyalja hazánk helyrajzát, az egyes megyék nevezetes városait, várait, klostromait s egyéb nevezetességeit, sőt még nyelvét is. — Magyarország leirói közé tartozik Bombardi Mihály ¹⁾ jezsuita is: „Topographia magni regni Hungariae“ (Bécs 1718) című munkájával, melyben terjedelmesen ismerteti a régi és új Magyarországot, lakóit, kapcsolt részeit, s röviden történetét is. — És végre Neumayr János ²⁾, szintén jezsuita, később zebegényi apát, kinek hasonló tárgyú munkája van, t. i. „Imago Hungariae“ (Kassa 1721).

A nevezetesebb hazánkbeli városok helyrajzát megírta Szerdahelyi Gábor ³⁾ jezsuita, ily cím alatt: „Celebrum Hungariae urbium et oppidorum chorographia,“ (Kassa 1722), mely első részében a régi, a másodikban pedig az új Magyarországot írja le. — Ádámi Pál ⁴⁾ trencsini orvos „Hydrographia comitatus Trencsiniensis“ című munkát adott ki (Bécs 1766), melynek tartalma bővebb, mint a mennyit címéből sejtenénk, mert Trencsinmegyének jól kidolgozott monographiáját foglalja magában. E munkát Cranz is dicséri „De aquis medicatis“ című könyvében.

Erdélynek természetrajzi leírását kézirat-

¹⁾ Bod. M. Athénás 49.

²⁾ K a t o n a Hist. Crit. XXXIX. 984. Fasc. Eccl. 1842. II. 312.

³⁾ K a t o n a Hist. Crit. XXXVIII. 889. Fasc. Eccl. 1842. II. 144.

⁴⁾ Horányi Memoria. Hung. I. 7.

ban birjuk Soterius Györgytől¹⁾ „Transsylvania“ cím alatt, melyben Erdély fekvése, nagysága, alakja, hegyei, fensíkjai, barlangjai, szorosútai, folyói, tavai, melegforrásai, savanyúvizei, örvényei, termékenysége, gazdagsága, közlekedése, felosztása, népei és vallásai vannak leírva, de ez utóbbi cikkely befejezetlen maradt. — Ide sorolható részben Fasching Ferenc²⁾ fennebb említett „Nova Daciá“-ja, melyben kilenc nevezetes erdélyi város leírását közli. — A Székelyföldet székenként írta le Bod Péter³⁾ „Siculia Hunno-Dacicá“-jában, és Kunics Ferenc⁴⁾ jezsuita „Dacia Siculia brevi compendio exhibita“ című munkájában (Kolozsvár 1731). — Soterius György⁵⁾ „Cibinium“-ában N.-Szeben monographiáját akarta adni, de nem fejezte be. — Kolozsvárét egy hivatalos küldöttség, mely Páter Pál, Pataki István, Gyergyai Pál és Füzéri Györgyből⁶⁾ állt, készítette el ily cím alatt: „Descriptio civitatis Claudiopolis ab origine repetita, cum inscriptionibus im moeniis et aliis notabilibus aedifi-

1) Seivert Nachrichten 419. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VII. 1859. 237.)

2) Bod M. Athénás 81. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VII. 1859. 237.)

3) Mikó. Bod Péter és munkái. (Bud. Szemle XVI. 1862. 28.)

4) Fasc. Eccl. 1842. II. 310. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VII. 1859. 237.)

5) Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VII. 1859. 237.)

6) Siebenb. Quart. VII. 1801. 6. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VII. 1859. 238.)

ciis undique conspicuis, pro augmento et varietate incolarum ac religionum; vicissitudinibus fatorum; directione item politica, usque ad modernum statum continuata, et compendiose concinnata.“ (1734.) — Végül még két tudós térkép-készítőt kell megemlítenünk; az egyik Prandstetter József¹⁾ jezsuita, ki 1719-ben kiadta hazánk térképét az ujonnan szerzett részekkel együtt; s a másik Mikovini Sámuel²⁾ mérnök, ki Bél „Notitiá“-jához készített földabroszokat.

Az általános földirat művelőinek legjelesbike Szászky Tomka János³⁾, győri, később pozsonyi rector, kinek idevágó munkája: „Introductio in orbis hodierni geographiam“ (Pozsony 1748. Frankfurt és Lipcse 1750.), melyhez Bél Mátyás irt előszót. Szászky a külföldi államok leírásánál Cellariust, Hübnert, Schatzot, s a Homann és Scheutzer-féle térképeket használta; Magyarországra vonatkozólag Bél „Notitiá“-ja és Bombardi „Topographiá“-ja szolgált neki kútfőül. Az egyes államoknál a határ-, folyók-, fölosztás-, városok-, érsek- és püspökségek-, a föld-, termények-, lakosok-, az államszervezet-, vallás-, főiskolák-, cimer-, a pénz- s az akkori uralkodóról szól. — Ide tartozik

¹⁾ Katona Hist. Crit. XXXVIII. 881. Fasc. Eccl. 1842. II. 315.

²⁾ Katona Hist. Crit. XXXVIII. 876. Klein Nachrichten II. 52.

³⁾ Bod. M. Athénás 250. Katona Hist. Crit. XXXIX. 1012. Klein Nachrichten I. 223. Fessler Gesch. X. 412. M. Tud. Értekező 1862. I. 364. Ribini Memorabilia II. 389.

Nedeczky László¹⁾, kassai, kolozsvári, egri és végre győri jezsuita tanár „Synopsis geographica“-ja (Kolozsvár 1737.), és Pejachevich Jakab²⁾ zágrábi jezsuita tanárnak „Veteris et novae geographiae compendiosa congeries“-e, (Zágráb 1714), mely rövid kis munka, s csak Európával foglalkozik bővebben, a többi földrésznek alig szentel egy-két lapot.

B)

Régiségtan.

1. Magyar nyelven.

A történet segédtudományai közül a régiségtan volt leginkább elhanyagolva. Csak három munkát mutathatunk föl e korból, s azok is, ha nem szószerinti fordítások, de legalább külföldi munkák átdolgozásai. E három közül is csak Molnár Jánosnak³⁾ „A régi jeles épületekről“ szóló kilenc könyve van kiadva (Nagyszombat 1760). — A másik kettő Csatári János⁴⁾ műve; névszerint: „Scientia numismatica, avagy pénzekről való tudomány, melyet külömb-külobmféle jó írókból nagy

¹⁾ Katona Hist. Crit. XXXIX. 984. Fasc. Eccles. 1842. II. 312.

²⁾ Bél Mátyás a Tomka-Szászky földrajzához irt előszóban. Katona Hist. Crit. XXXVIII. 880. Fasc. Eccles. 1842. II. 313.

³⁾ Tud. Gyűjt. 1820. IX. 60—75. Fessler Gesch. X. 439. Fasc. Eccles. 1842. II. 138.

⁴⁾ Horányi Nova Memoria I. 707.

munkával összeszedetetett és a nyelveket nem értők kedvéért magyarul elintézett és készítettt,“ — kézirat; ugyszintén kiadatlan az „Ars heraldica, avagy cimerekről való tudomány, melyben azoknak eredetek, külömbféle voltak és minemüségék illendő renddel előadattatnak“.

2. *Latin nyelven.*

A latin régiségtani művek, melyek szintén csekély számmal vannak képviselve, nagyobbrészt a dák-római maradványokkal foglalkoznak. Így Köleséri Sámuel¹⁾, a nagyhirű orvos egyik munkájában (Analecta antiquitatum Dacicarum) a dák-római emlékekről és fölíratokról értekezett; egy másikban pedig (Hecathene, seu descriptio et explicatio critica omnium lapidum Dacicorum), mint címe is mutatja, a dák köveket ismertette. Az előbbi kéziratban maradt, az utóbbi elveszett. — Schmeizel Mártonnak²⁾ „Antiquitates Transsylvaniae ex lapidum inscriptionibus, nummisque antiquis Romanorum erutae, et variis observationibus historico-criticis explanatae“ című kézírata jegyzetekkel és magyarázatokkal ellátott 250 római felíratot tartalmaz, Lazius, Samosius,

¹⁾ Bod. M. Athénás 150. Horányi Memoria Hung. II. 398. Weszprémi Succ. Med. Biogr. I. 82. III. 60, 146, 147. Seivert Nachrichten 232. Molnár M. Könyvház VIII. 1796. 106. Fessler Gesch. X. 443. Balogh P. A philosophia hazánkban. (Philos. Pályamunk. I. 1835. 64.) Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VI. 1859. 22, 43.)

²⁾ Seivert Nachrichten 367.

Opitz, Gruter, Reineisius stb. szerint. A római érmek közül csak azokat említi, melyeken Dacia neve előfordul. — Fridvaldszky János¹⁾ kolozsvári jezsuita tanár és kitűnő mineralog többi közt egy latin munkát bocsátott közre (Kolozsvár 1767) az erdélyi római feliratokról; rendszeres használható kézikönyv. — A felirattan körébe tartozik a már említett Weidenfelder Lőrincnek²⁾ műve(?): „Problema historico-criticum in Daciae veteris et Romanae inscriptionem lapidariam M. Ulpii Trajani, olim nostrae provinciae domitoris fere primi,“ — mely nem egyéb irodalmi orzásnál, mert egészen Teutsch művéből van kiirva.

Az éremtannal foglalkozott a szebeni születésű Agnethler Mihály Theophil³⁾, ki könyvet írt „Numophylacium Schultzianum“ cím alatt (Lipcse és Halle 1746), tanárának, Schultz Jánosnak éremgyűjteményéről, mely görög és római érmekeket tartalmazott. A görög érmek az érc nemessége szerint vannak osztályozva, a rómaiak pedig családi és consuli érmek szerint rendezve.

¹⁾ Horányi Memoria Hung. I. 721. Fasc. Eccl. 1842. II. 294. Paueri. m. 457. Lányi i. m. II. 101. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VI. 1859. 44, 295.) Term. Közlöny III. 1871. 452.

²⁾ Seivert Nachrichten 481. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VI. 1859. 297.)

³⁾ Horányi Memoria Hung. I. 9. Nova Memoria I. 28. Kátóna Hist. Crit. XXXIX. 932. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (B. Szemle VI. 1859. 42, 309.) M. Tud. Értekező 1862. II. 245.

Egy címertani munka is van Palma Károly¹⁾ jezsuitától, melynek címe: „Heraldicae regni Hungariae Specimen“ (Bécs 1766), s mely a királyok, a kapcsolt részek s a nemesek címereiről, ezeknek eredete- és használatáról szól.

A görög régiségekről értekezett Ajtai Abod Mihály²⁾, a nagyenyedi gymnasiumban a keleti nyelvek, régiségtan és történet tanára (1704—1776), de munkája („Systema antiquitatum Graecarum“) kéziratban maradt.

A zsidó régiségeket ifj. Csécsi János³⁾ ismertette „Aphorismi, in quibus antiquitates veterum Hebraeorum brevissime exhibentur“ című könyvében, (Bern 1726.), mely nagyobb részt szertartási dolgokkal foglalkozik, de ismerteti a zsidók magán- és középületeit is, különösen a templomokat.

3. Német nyelven.

A német régiségteni művek közül említést érdemel Schmeizel Márton⁴⁾ címertana: „Einführung zur Wappenlehre“ (1723). Van egy éremteni munkája is, mely Erdély arany- és ezüst ér-

¹⁾ Bod. M. Athénás 2. Horányi Memoria Hung. I. 13. Siebenb. Quart. V. 1796. 201. Katona Hist. Crit. XXXIX. 932. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VI. 1859. 30.)

²⁾ Bod. Magyar Athénás 312. Katona Histor. Critica XXXIX. 1012.

³⁾ Horányi Memoria Hung. III. 3, 671. Jányi i. m. II. 98. Fasc. Eccl. 1842. II. 313.

⁴⁾ Seivert Nachrichten 367.

meinek magyarázatát foglalja magában: „Erläuterung der Gold- und Silbermünzen des Fürstenthums Siebenbürgen, welche zugleich auch die merkwürdigsten Begebenheiten des XVI., XVII. und XVIII. Jahrhunderts in selbigem Fürstenthum zu erkennen gibt“ (Halle 1748). — Agnethler Mihály Theophilnak¹⁾ szintén van egy német éremtani műve: „Beschreibung des Schultzischen Münzkabinetts“, jegyzetekkel és ábrákkal kísérvé (Halle 1750—51).

¹⁾ Horányi Memoria Hung. I. 9. Nova Memoria I. 28. Katona Hist. Crit. XXXIX. 932. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VI. 1859. 42, 309.) M. Tud. Értekez 5 1862. II. 245. Seivert Nachrichten 2.